

अभोजनः शुद्धाद्यः

अभोजनः शुभं लयः

कृतिर्वाऽकार्ष एवं गणिं गणिकांगणजं पाचिंपाचिकोपचांपक्तिं पर्याहणित्यतिषु एव लब्ध-
पर्यायः परिपाटीक्रमः अहणमहः योग्यता पर्यायादिषु द्योत्येषु एव लब्धवा स्यात् भवत आसि
का शायिका अग्रगामिका भवान् इह भक्तिकामो हति रूणे शुभ्रभक्तिकामे धारयसि उस
यो इह भक्तिका उदयाशि आक्रान्तेन ज्ञतिः विभाषेति निहतं नाजिठ पपदे अनिः स्यादा
कोशे अजीवनित्तेश ठभूयात् अप्रयाणि न पुंसके भावेक्तः ल्युट् हासितं हसनं यो मवि
नार्थः कर्मणि च येन संस्पृशत्कर्तुः शरीरसुखं येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुख
ल्लुट् स्यात् पूर्वणि सिद्धे नित्यसमासायं वचने पर्यायः पानं सुखं
नैह गुरुः कर्त्ता किंतुकर्म वा यो अजेर्विभाव वा स्याद्यो प्रव
प्रवृत्तिः कुठार गोरोहिणी स्थाली

निवृत्तं ते येन॥ जोर्दु सुखं तैयस्यामिति विग्रहः॥ १

अकारलोपवादः कारण हारणा आसना श्रथना घट्टिवंदि विदिभ्य
 तिवाच्यं घट्टनावदना वेदना इधेरनिच्छार्थस्य अन्वेष्टणा परेवा पर्येषणा परी
 छिः रसाख्यायां खुलवकुलं प्रवृद्धिका प्रवाहिका विचर्चिका कचिन्न शिरोक्तिः यात्
 र्निर्देशे एवुल्वक्तव्यः आशिका शायिका इकाशितपोधातुनिर्देशे पचि पचति वणा
 कारः निर्देशे इत्येव अकारः ककारः रादिफः रेफः मत्वार्थः वज्रवचनादकारलोपः
 मत्वार्थः इजादिभ्यः आजिः आतिः इज्जवयोदिभ्यः वापिः वासिः स्वरजेटः इकृत्तया
 दिभ्यः रुकिः गिरिः संज्ञायां अत्रधातो एवुल् उद्दालकपुष्पजिका विभाषाख्यानप्र
 तिप्रभयोहिन्व परिप्रभे आख्याने च भाम्ये इज्जस्यात्चातएवुल् विभाषोक्तैर्यथा प्राप्त
 भन्येपि आसंकारि कारिकाभ्यां कृत्वा हतिः कर्तृभिः सर्वकारि कारिकां क्रियां कृत्यां

自

मा माने। ध्यायेत्स्वप्ने। पञ्चस्वप्ने। १। पुञ्च अत्रिष्वे। १। तव्यं वामे प्रतीये न

उक्तं च येश्वरः च धालोपयुक्तः कः अन्वलेदैत्यनेदः पल्लवं निधुषा कृकारस्य इका
रुमिष्टं शलेयः शं. ल्यं वायुं सिशंकुयः मूलाव्यविभ्यः लाः मूलं शक्तः प्रियंवदे अंत्तोर
वाकुलकादमेष्टः माद्याससिभ्योः मायाद्यायासस्यं वाकुलकात्मनोतेः सैव्यं इति
समयोः जनयेकं ये विभाषा जन्तुर्च जायाभार्या अद्भ्यदयश्च यगंतानि पात्यंते
जनेयकं अडागमः उपधालोपश्च अद्भ्यप्रजापतिः अद्भ्यमाहेया कनीक्षिपौ कन्या
वक्ष्योरेक्यं वंध्या स्नाप्रदिपद्यत्तिष्टशकिभ्योवनिष् स्नावारसिकः मद्वाशिवः मद्वा
शः अर्वातिरगगर्थयोः पर्वणिथिः प्रस्नावश्च शक्वाहली डीप्रौशक्षरी अंगुलिः शा
कुशिरुहिलिहिसृष्टभ्यः कनिष् शीयाअजगरः क्रुश्वाश्रुगालः रुक्मावहः त्रिवाजेता
त्रिवायः सखाप्रजापतिः धृत्वा विष्कः ध्याप्योः संप्रसारणं च धीवाकर्मकरः पीवा

五

3

सुखं वसिष्ठपिथजिराजिज्जजिसदिहनिवाहनिवाशिवादिवारिभ्यश्च वासिष्ठेदनवस्तु
 वापि वापी याजियथा राजिः राजिः राजी ब्राजिः वातालिः सादिः सारथिः निर्धातिले
 तिरी वासिरभिः वादिर्विद्वान् वारिर्गजवंधिनी जलेतुक्तीवं वाऊलकाधारिः पाथिक
 लेह्यमश्च नाजिस्थान्त्रियेपुंसिप्राणंगेतुस्त्रियां उख्यपितिकेचित् हवेर्द्विष्टं दलि काधि
 सरालुनो शारिः शारिका कजः उदीचांकारुषु कारिः शिल्पी जनिद्यसिभ्यामिवाजनिर्जनम
 वासिर्नश्यं अग्निश्च अज्यतिभ्यांच आजिः संग्रामः आतिः पक्षी पादेच पक्षतिः पक्षति
 अशिपणाय्योरुडायलुकोच अशेः रुद्र राशिः पुंजः पक्षायतेरयलुक पाणिः कः वाति
 ख विग्रहीयाम् वीत्यपि प्रेहरतिः कूपेऽप्रहिः कूपः नौवोयलोपः पूर्वस्यचक्षुर्धः ज्येष्ठ
 स्यात्तलोपश्च नैदीर्घः निविः निवी वस्त्रग्रंथौमूलधनेच समानेख्यः सचोदात्तः सचाजश्ले

पारसोत्तमो जयमतीति

नि

शिवासूत्रे वैकुण्ठकृतशास्त्रः शास्त्रिः राजदंडः सिंध्यारम्यमगमस्यतीति अगस्तिः शकं
 नारिः सावसेः स्वस्ति स्वरादित्वादव्ययत्वं योतसेः वितस्तिः पदिप्रथिभ्यां नित् प्रत्ति
 पत्तिः तिलुजेधयहादीनां इतीद् दृष्टान्तेर्ह्यस्य दत्तिः कुरुकपिभ्यः काटन् कशट
 निशितं सुवर्णं शिरोवेष्टनं क्षपाटं कुक्षिवारिणे मचिवचिकुचिभ्यः कितच् रुचितं नि
 कं उचितं कुचितं परिमितं कुटितं कुटिलं कुटिकुपिभ्यां कमलन् कुञ्जलं कुशलं
 कुक्षलं कुलमलं पापं सर्वधातुभ्योऽसुन् चेतः सरः पयः सदः रयेरतएच्च रेवेः
 वयः अशोर्देवनेयुद्वच देवनेस्तौ पशः उल्लेबलेबलोपस्य ओजः श्रेः संप्रसारणं
 शकः शवसी बलययोयोयं श्रयतेः स्वांगेशिरः किञ्च श्रयतेः शिरः आदेशः असुन् किर
 शिरः शिरसि अतैरुच्च उरः व्याधौ सुः च अशोर्गुरादिः उदकेनुद् अनेरिसुन्यात्तस्य
 चनुद् अणः अणोसी इणः आगमि एणः चान्नमयस्यनुद् धिलाल्

दसिप्रायेणयंभूमि॥ अक्षरसः विदिभुजिभ्यां निम्बे विश्वदैवोः विश्ववेदाः विश्वभोजाः दशः
 कनसिः संप्रसारणं उशनाः दल्युणादिचतुर्थः पादः अदिभुवाडुतेव अरुतं युधेरुसं। जो
 मसेरुन मसूरः प्रथमेपादे असेरुन समेश्वेत्यत्र व्याख्यातः स्थकिच्च स्थूरः मल
 निरतिः पातिः स्वाभी संपातिः पहिराजः वातेनित् वातिरादित्यसोमयोः अने
 दशः तदेः क्रोहलोपश्च तदं हज लुटितनिताडिभ्यः उलचतंडश्च वृयंतेलुदं
 दंते इति वातंडुलाः दंसेष्टनोन आच दासः सेवक मूद्रयोः दंशेश्व दासोधीवरः उ
 उ निः स्वरादिपाठात् अव्ययत्वं उच्चैः नौदार्घ्यश्च नीचैः सौरमेः सुपूर्वात् दमेवाच्येत् ॥ दान
 न कित्वा दनुना सिकलोपः सूरतः उपसांतः दयालुश्च पूजोयलुकृत्स्वश्च यत्प्रत्यय पूज
 पुण्यं संभेः सिः कुड्किच्च संसंते शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्ततत्यकुडागमश्च
 अनेल्लुच्च उरणामेषः हिंसेरिरनारचौ हीसिरोव्याघ्रदृष्टयोः उदीहणानेह लोपूर्व
 तादमे पूर्वपदस्य च दीर्घनामः ४

लेख्यधातुद्विरितरयो रान्तेयुगिति युग् शोणाधृस्मृत्वाहसा ओनाहवंशृणतस्मात्प्रवाहः
 निष्प्रविहायाः वाजंभरोविहायाः देवोनयः प्रथिवीदिग्धायाः अधारयस्त्रिथिवीदिग्धायाः
 सं धर्तिः संभूरिधा यसं इत्यादि इण आसिः अथावद्भिः स्वरादि पाठादव्ययत्वं मिथुनेतिः पूर्व
 विधुनेर्न उपसर्गविशिष्टो धातुमिथुनं तत्राऽसुनोपदेशऽसिः स्वरार्थः नाजिह्वन एहञ्च अनेहो
 अनेहसो विधानो विधच विदधातीति वेधाः नुवोधुश्च नोधाः गतिकारकोपपदोत्पद्यप
 दप्रकृतिस्वरत्वंच असिः स्यात् सुतयाः जातवेदाः गतिकारकोपपदात्कृदिसुत्तरपदप्रकृति
 स्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदवादाय चिन्तं चंद्रो मोडित् चंद्रोपपदान्माडिनेऽसिः च
 नुवुडित् चंद्रमाः वयसिधाजः वयोधाः तम् एः पयसिच पयोधाः समुद्रो मेघश्च पुः
 पुरोधाः पुरुरवाः पुरुशद्वयद्वयोरीतेरसिश्च निगयते चक्षेर्वह्निर्लंशिच्च नृचक्षाः उधाः
 कित उषः दमेरुनसिः सप्तार्जिदेवनाः अंगिराः अं जेसिः इडागमश्च साराः सत्तेरपूः

कोरकं च वाङ्मलकात्चीकयते राघंत विपयश्च कीचको हृत्तनेदः दविमुच्योरिचोपधा
 यः पेचकः मेचकः जनेरदष्टच जठरं दविमनिभ्यां चिच्च वठरोमुखः मठरोमुनिशोड
 योः विदादित्वा न्मोठर्यः उज्जिह्वणोतेरलनौ पूर्वपदां त्यलोपश्च उर्द्वरः शूररुसोः कुर
 दयश्च रुदरः कुसुलः मृदरं विलसत् मृदरः सर्पः हंतेयुनाद्यंतयोः धलितले धतने
 माकारः क्रमिगमिभ्यस्तु न ह द्विश्च क्रान्तुः पक्षी गांतुः पथिकः हांतुर्मशकः हयतिः कन्य
 च कन्यन्प्रत्ययः हिरण्यं रुजः पासः कर्षसिः वित्वादित्वात्कार्पासंवहं जने
 रुदरश्च जलहस्तीयोनिश्च उणोतिडिः उणाः दधातेर्यतलुद्व धान्यं जीयतिः क्रिन्नश्चद
 जिनिः स्यात्कालपक्षिणोः वाङ्मलकाक्षलिचेतिदार्धेन मव्यतेर्यलोपोमश्वायतुडालः
 मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्स्यायतुडागमः धातोर्त्यलोपः मकारश्चांत्यस्य ममापतालोवि

लोपश्च उदरं डितवनेर्मुट्चोदात्तः अच् अल् चडित्स्यात्धातोर्मुट्सचोदात्तः
 भुखं अमेःसन् अंसः मुहेःखोर्मुचं मुर्वः नहेहलोपश्च नरवः शाजेद्रस्वश्च शिखः सा
 खोमयच मथूरवः कालिगलिभ्यांच परास्योच्च कुल्फः शरीरावयवोरागाश्च गुल्फः
 पादग्रंथिः स्पृशेः श्वणश्च नौपृच श्वणश्च नौप्रत्ययौ पृदत्यादेशः पार्श्वोस्त्रीकहयोरधः
 पञ्चरायुधं शमनिश्चयतेड्न् शमनशब्दो मुखवाची मुखमाश्रित इति शमश्च अश्वाद्यश्च य ५
 अश्रनयनजलं जनेष्टनलोपश्च जटा अचतस्यजंघच तस्यजनेः जंघादेशस्यात् अञ्च
 जंघाहन्तेः शरीरावयवेष्वेव जघनं पश्चात्त्रितवः स्त्रीकद्याक्तीवेतुजघनं पुरः क्लृप्तेरनलो
 लोपश्च लकारस्यलोपः केशः फलेरिति जादेश्च फः पालितं कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन् क
 कः करका करकः नरकः नरकं नरको नारकोपि चेति द्विरूपकोशः युरकंगानं क्लृप्तः

भागदेशः नुमचस्यात्सिंहः व्याडिः आतेयज्ञातो वा प्रत्ययः स्यात् व्याघ्रः हन्तेरवृक्षग्न
 र्वातेरुपधायालोपश्च वातअच् द्वाः तरेति द्विः त्रयः त्रीन् ग्रहेरनिः ग्रहणि
 ग्रहणी व्याघ्रिनेदः प्रश्नः रमच प्रथमः चरश्च चरमः मंगेरलेच मंगलं इत्युणादौ
 उणादयो वकुलं एतेवर्तमाने संज्ञायां च वकुलं स्युः केचिदविहितापि ऊ
 षाणि प्रत्ययैततः परे कार्यति विद्यादनुबंधमेतत् स्वात्ममुणादिषु भूतो
 षाणि न भ्यादयः दशगोत्रोसंप्रदाने एतौसंप्रदानेकारके निपात्यते दशान्तितरे
 षाणि न भ्यादयः भामादयोपादाने भामः भीष्मः प्रस्कंदनः प्ररुहः मूर्यः खलतिः
 षाणि न भ्यादयः संव्रदानपरामर्शार्थं भाषाप्रति ततोसौ भवति तंतुः हन्तेतोरतोस्तः मातस्वा
 षाणि न भ्यादयः हन्ति नृसंदर्शकीयाति अनेवासरूपेण तच्चादयो न पुनरुच्युक्तः
 षाणि न भ्यादयः चरितं तस्मिन् ॥ तुमुन् एव लौकिकः यात्रिया र्थो यो क्रिया र्थो यो कि
 षाणि न भ्यादयः प्रविष्यत्यर्थे च ३

मये नञोः किकान् नृजिकं ईंशे धूमश्च तजोते डउः सन्वच्च तितउः पुंसि क्तावेच अर्त्तकप्र
 लोपाकावसि रुधुवृद्धो अतो वुन् प्रकारश्चांतादेशः प्रथेः कुकनृसंप्रसारणं च पिवतेः
 कन अवधावमाधमावरिफाः कुत्सिते वदेर्नजियत् अवद्यं अवुतेरमः वस्यपहृथः अव
 षः अंधमः अर्त्तर्विन् अर्वा रिफते स्तोदादिकात् अरिफः लीरी डो फ्रस्वः पुद्गतौ श्लेषण
 कुत्सनयोः त. र. एतौ प्रत्ययौ क्रमात्तः धातो फ्रस्वः प्रत्ययस्य सुट् लिप्तं श्लिष्टं रिप् कुत्सि
 तं लीशेरिचोपधायाः कन् लोपश्च लोनाश्च लिशिः कन् स्या उपधाया ईत्वं लस्य लोपः ना
 मागमश्च कीनाशोऽयमः कित्त्वफलचिंत्यं अश्नाते राशु कर्माणि वरिद्वच चकारा उपधा ईत्वं
 षश्चः चतेरुन् चत्वारः प्रातो ररन् प्रातः अमेरुद्वच अंतर्मध्यं दहेगोलोदश्च नः गप्रत्य
 यः धातो रस्य लोपः इकारस्य नकारः नृगः सिचिः संतायां हन्मौ कश्च सिचिः कश्च ययः ह

या ३
 प २

वक्ष्यमाणानादयः क्रियार्थानां क्रियायां भविष्यति स्युः यागार्थं च अ एकर्मणि च
 कर्मण्युपपदे क्रियार्थानां क्रियायां चाण स्यात् एबलोपवादः कांडलावोव्रजति परत्वा
 दयं कांडीनदधते कंवलास्योव्रजति पदरुजविश स्पृशो घञ् भविष्यतीति निवृत्तं
 पद्यतेऽसौ पादः रुजतीति रोगः विशतीति वेशः स्पृशतीति स्पर्शः स्पृशति स्पृशति स्पर्शः
 विभक्तिकं सन्ने स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् सरति कालांतरमिति सारः व्याधिमत्स्यवलेषु
 चेति वाच्यं अतीति सारो व्याधिः अंते भवितव्यार्थे त्रिसरतिः रुधिरादिकमतिशयेन सारय
 तीत्यर्थः विशालरोमस्यः सारो वलं भावे सिद्धावस्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्या
 त् पाकः पाकौ स्फुरति स्फुरत्यो यञि एच आत स्यात् स्फारः स्फालः उपसर्गस्य घञिति
 दीर्घः परीक्षारः इकः काशः काशे उत्तरपदे शांतस्येव प्रादे दीर्घः नोकाशः अनुकाशः इकः
 पचतीत्यादीनां धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्

अक्रियार्थोपपदार्थमैतत् इत्यर्थेषु एककर्तृकेषु उपपदेषु धातोस्तु
इत्यतिशयोक्तिं वचिवाञ्छति वा शक्यध्वजात्तावदरत्नलभक्तमसहाहोत्यर्थे
एष उपपदेषु धातोस्तु मुन्यात् शक्नोति भोक्तुं एव धृष्ट्या द्योतयति अर्थगतं न भवति
नेव त्वेव ध्याते अनंतरत्वात् अस्ति न वाति विद्यते न भोक्तुं पर्याप्तवचने प्रलम्भे धृष्ट्या
पूर्यतात दाचिपुसामर्थवचनेषु उपपदेषु तु मुन्यात् पर्याप्तिभोक्तुं प्रवीणः
शालः पटुरित्यादि पर्याप्तवचनेषु किं भलमुक्त्वा अलमर्थेषु किं पर्याप्तिभुक्ते प्रवृत्तः
तद्गम्यते गतुभोक्तुसामर्थं कालसमयवेलासु तु मुन् पर्यायोपादानं यथोपलक्षणं
यं कालार्थेषु उपपदेषु तु मुन्यात् कालः समयवेला अनेहावाभोक्तुं प्रेक्षादिग्रह
णमिहान्वयः नैवेदन भूतानि कालः पर्याप्तिनिवाची भाववचनार्थः भावस्यधिकृत्य

न स्यात् ३

चवाडीषु उपधाया उपाध्यायी श्रुतामुवर्णनिवृत्तेषु श्रुत्यविभक्तिकोनिर्देशः शारोवायुः
 करणेघञ् शारोवर्णः चित्राकरणमिहधात्वर्थः निव्रियतेआव्रियतेऽनेनेति निवृत्तमावरणं
 वाक्यलकारकरणैकः गौरवाक्तानि शारः प्रायेण शिशिरेक्षणाः अक्षतप्रावरण इत्यर्थः उपस
 र्गवः घञ् संवाचः उपसर्गो किं रवः अजिनिस्सस्तनः शब्दसंज्ञायां अस्मात्स्तनः सस्यमूढव्यः
 अजिनिश्चानोवर्णः शब्दसंज्ञायां किं अजिनिस्तनतिष्टदंगः समियुद्बुदुवः संप्रयते
 मिश्रीक्रियते गुडादिप्रिसंयावः पिष्टविकारोऽप्यविशेषः संज्ञावः संवाचः अजिनिश्चानोवर्णः
 उपसर्गो श्वायः नायः भावः अनुपसर्गो किं प्रश्नयः प्रणयः प्रभवः कथं प्रभावो राज्ञश्च
 प्रहृष्टोभाव इति प्रादिसमासः कथं राज्ञो नय इति वाक्यलकारात् वौलुक्कवः विहावः विश्रा
 वः वौकिम् वक्तुं शक्नुवः अशोकेनियः अवनाथः अधो नयनं उत्तापः उर्ध्वनयनं कथमुन्नयः

नोदाकानिस्तत्रे अनाचयेरित्युक्तत्वादिति भावः तत्रैव सूत्रे अनाचमिकमिव मीनामि
ति वार्तिके दृष्टि निषेधो नैव स्यात् ॥ कामाभिलाषस्तर्ष श्रेयमरः कामः स्मरे च वाः पु

किम् प्रकाशः नोदातोपदेशस्येति न वृद्धिः शमः आचमादेस्त आचामः कामः कामः
विभ्राम इति लघुपाणिनीय स्यदोजवे स्थंदेर्घजिनलोपो ह्यभावश्च निपात्यते स्यदो वेगः अ
न्यत्र स्थंदः अवोदैघोसप्रभ्रथ हिमप्रथाः अवोदः अवक्लेदनं एधः इंधिवं ओष्मः उंदनं
अथेर्नलोपावृद्धभावश्च अकर्तरि च कारके संज्ञायां कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् घञि च
वकारादयोः रंजेर्नलोपः स्यात् रागः अनयोः किं रज्यत्यस्मिन्नंगः प्रायस्यते इति प्राप्तः संज्ञा
यामिति प्रायिकं को भवतालाभेन बधः इत उत्तरं भावेऽकर्तरि कारक ईकृत्य लुटो वक्तुलमिति
नाथत द्वयमप्यनुवर्तते परिमाणारण्यायां सर्वेभ्यः घञ् अजयो वा धनार्थमिदं एकस्तेऽनुलनि
चायः दौस्पर्तिष्यावौ द्वौ कोरो दारजारी कर्त्तृ लो लुक् च दारयंतीति दाराः जारयंती जाराः
इडश्च घञ् चो रपवादः उपेत्य स्मादधी

वाध्यायः अपादाने स्त्रिया मुपसंख्यानं तदंता

तच्छब्दो नाम्नि शति धत्वं इति ग्रहः उद्गाहः लङ्गिमुष्टौ मल्लस्य संग्राहः सङ्घे किं द्रव्यसंग्रहः
 परिण्यो निर्णोर्ध्वश्रेषयोः परिपूर्वसंग्राहः नयते विपूर्वादिणश्च धर्माख्यात क्रमेण दृष्टिः
 ज्ञाने च विषये परिणो परिणायै न शरानेहंति समतान्नयनेनेत्यर्थः एषो न्यत्रन्यायः
 विनामित्यर्थः द्यूताश्रेषयोः किं परिणयो विवाहः न्यायो नाशः पशवन्नुयात्यय इहः क्रमः
 सत्यासतिपातोऽनुपात्ययः तव पर्यायः अनुपात्यये किं कालस्य पर्यायः अतिपात इत्यर्थः
 शते पशये तव विशयः तव राजोपशयः पर्याये किं विषयः संशयः उपशयः सं
 नोपशयः हस्तादाने चरस्ते पे हस्तादान इत्यनेने प्रत्यासत्तिरादयस्य लक्ष्यते पुष्पप्रचयः
 हस्तादाने किं हस्तादानां फलानां यथा प्रचयं करोति अस्ते ये किं पुष्पप्रचयश्चोयैल
 विनासो निति सरीसृपसमाधाते आदेश्वदः पशुचिनोते धनि आदेश्वकनाह उपसमाधा

उन्नेति वाक्यलतात् प्रेङ्गस्तस्मात् प्रदावः प्रस्तावः प्रस्तावः प्रेः किं इवः स्तवः स्रवः नि
 र्भ्योः विधूयते श्रूयानि रिति विषयाविधान्यविशेषः अनिलावः निरभ्योः किं पवः
 तवः अन्वोः उद्गारः निगारः उन्वोः किं गरः ह्यान्योः ह्यस्माद्वान्यविषयकात् उन्वो
 ल्नेत्यात् उत्कारो निकारो धान्यस्य विरूपः इत्यर्थः धान्ये किं त्रिहोत्तरः पुष्पनिकरः यजे
 तमिहवः समेत्यस्तुवंति यस्मिन्देशे स्तुवंति छंदो गाः सदेशसंस्तावः यजे किम् संस्तवः
 परिचयः प्रेस्त्रायजे अयज इति छेदः यजे इति प्रकृतत्वात् प्रस्तारः अयजे किं बहिषः प्रस्तारः
 अष्टिविशेषः प्रथमे वावशहे विपूर्वास्तृणातेर्धञ् अशहं विषये प्रने पटस्य विस्तारः अ
 शहे किं ग्रंथविल्लरः छंदोनामि च त्वइत्यनुवर्तते विष्टारपंक्तिः छंदः विस्तीयन्तिः स्मिन्न
 शणित्थधिकरणे घञ् ततः कर्मधारयः छंदोनामि च विपूर्वस्य स्तृणातेर्धञ् ततः सत्यस्य वलं स्या

प्रञ्जने किम् तद्विस्तारः

रस्य प्रेलिप्सायां पात्र प्रग्राहे सोच शतिजिह्वः परौ यज्ञो उत्तरपरिग्राहः सोमवेदेः स्वीकरणे
 नौदधान्ये दशतिलुप्तं पंचमीकं नीवाराः धान्ये किं निवारकन्या क्तिन्वेधयेपि वा ऊलका
 दृष्टप्रवरसि तिवत् उदिभ्रयति योतिषु वः उद्गायः उधावः साव उत्सावः कथं पत्तनांताः
 समुच्चया इति वा ऊलकात् विभाषा डिह्रुत्सुवोः आरावः आरवः आह्लावः अह्लावः अवे
 ग्रहो वर्षप्रतिबंधे विभाषे वर्तते अवग्रहः वर्षप्रतिबंधे किं अवग्रहः स्पृहस्य प्रवणिता
 प्रवृत्ते घञ्वावणितां संबंधिचेत्स्ययार्थः तुलासूत्रमिति यावत् तुला प्रग्राहेण चलति
 तुला प्रग्रहेण रश्मौ च प्रग्रहः प्रग्राहः दृष्टो तेराक्कादने विभाषा प्रइत्येव प्रवारः प्रवरः परौ
 भुवोऽवज्ञाने परिभावः परिभवः अवज्ञाने किं सर्वतोभूतनंपरितवः एव च यः जयः भया
 दीना अयसंख्यां न पुंसको क्तादिनिवृत्त्यर्थं भयं वर्षं ऋदोरपुं करः गरः शरः यवः उवः

नंराशीकरणं तच्च धात्वर्थः अन्ये प्रत्ययार्थस्याकारकस्योपाधिभूताः निवासेः काशीनिवा
 यः चित्तोऽकायमग्निचिन्तित शरीरे चीयते स्मिन्नर्थादिकमिति कायः समूहेः गोमये
 निजायः एषु किं चयः चकः इति वक्तव्ये आदेस्त्वक्तिः यङ्लुक्वादेरेव यथात्यादिति गो
 मयानां निकेचायः पुनः पुनाराशीकरणमित्यर्थः संघे चानौत्तराधये वेधञ्ज आदेस्त्वकः
 भिन्नुनिकायः प्राणिनां समूहः संघः अनौत्तराधये किं सूकरं निचयः संघे किं ज्ञानकर्म
 यञ्जयः कर्मव्यवहारेण च स्त्रियाम् स्त्रिलिंगोभावेण च स्त्रियामञ्च न कर्मव्यतिहा
 रे अत्र ऐच्नुनस्यात् व्यावक्रोशी व्यावहासी अतिविधौ भावश्नुण अनुणः आदिवाहः
 इण्यणनपत्ये लुभिमिष्मलित्या सांराविणं वत्तति आक्रोशे वन्यो ग्रहः अवनिहन्तयो म
 र्दञ्जस्यात्शापे अवग्राहस्तेनूयान् वधः इत्यर्थः आक्रोशे किं अवग्रहः पदस्य नियहश्चो

CC-0. Lal Bahadur Sanskrit University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कामिनेन वदत्यर्थः निग्राहस्तेभूयात्

एजन्तात्सार्धेऽभूत्यात्

दः दिनदः निनादः निपठः निपाठः निस्वन्नः निस्वानः कलोवीणायां च नृपसुपसगेच वीणा
 विषयाच्चकणतेरचास्यात् वीणाग्रहणं प्राचयर्थं निक्कणः निक्काणः कणः काणः वीणायांतु
 प्रक्काणः प्रक्काणः निरुपणः परिमाणे अफ्यात् मूलकपणः शाकपणः व्यवहार्यमूलका
 दीनां परिमितोसुष्टिर्वध्यते सोस्यविषयः परिमाणे किं पाणः मदोऽनुपसगोधनमदः अप
 र्गः न्मादः प्रमदसंमदो हर्षे हर्षे किं प्रमादः संमादः समुदोरजः पशुश्च संपूर्वोजिः
 उदजः उदजः प्रेरणेतस्मात्पशुविषयकादपस्यात् अद्यजपोरित्युक्ते विभाषेन समजः
 उदजः पशूनांप्रेरणं पशुषु किं समजो ब्राह्मणानां उदजः रुत्रियाणां
 उदजः रुद्रशहेतदेव न लक्ष्यते तन्न पत्यरूपेण ग्राह्यं तन्न ग्लशति निपात्ये अहेत्य
 ग्लहः आलुक्ष्माते सरणलहामदीव्यन् अहेषु किं पादस्य ग्रहः प्रजने सत्तेः प्रजनः

स्तवः पवः वृक्षासनयोर्विष्टरः अनयोर्विपूर्वस्यम्बः घृतं निपात्यंते विष्टरो वृक्ष आसनं व
 वृक्षेति किं वाक्यविस्तरः ग्रहवृह निश्चिगमश्च अप्र्यात् घञञोरपवादः ग्रहः वरः दः
 निश्चयः गमः वशिष्ठेणोरुपसंख्यानं वशः रणः घञर्थकविधानं प्रस्यः विष्णुः द्वित्वप्रकारेण
 आसनामिति वक्तव्यं चक्रं चिल्लिदं चक्रसः उपसर्गोदः अप्र्यात् घञयोश्च अदेर्घस्त
 स्यात् घञिअपिच प्रथसः विधसः उपसर्गोक्तिं घासः नोणच नोउपपदेऽदेर्णः स्यात्पु
 च न्यादः निघासः व्यधजयोरनुपसर्ग अप्र्यात् व्यधः जपः उपसर्गोत्तुआ
 व्याधः उचजायः सनहसोर्वा अयपहेधुञ् ग्रहसः हासः अनुपसर्गइत्येव प्रस्वानः
 प्रहासः यमः समुधाने निषुच एधनुपसर्गचयमेरुत्वा संयमः उपयमः उपयामः निया
 मः नियमः वियम वियामः यमः यामः नौगहनदपठस्वनः अः स्यात् निशदः निगा

निधातनमिदं प्रविशक्तिर्जनैः पादेः प्रकर्षेह्यते इति प्रधाणः कर्मण्यप्यपकेह्यतेः
 धनोत्थाधानं। अत्थाधानमुपरिस्थापनं यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तस्थते
 धनः। अधिकरणेऽप्यप्यधनोऽंगं। अंगं शरीरावयवः सचेहमसर्वः किंतु पाणिः पारश्च
 याऽङ्गः करणेऽप्यप्यधातोऽन्यः करणेयो विदुषु एषु हन्तेः करणेऽप्यस्यात् धनादेशश्च
 धाह्यतेऽनेनैव यो धनः विधनः दुधण इत्येके पूर्वपदात्संज्ञायामिति एत्वं संज्ञे वाकु
 ठारस्य दुर्वहः स्तंवेकच स्तंवे उपपदेहन्तेः करणेकः स्यात् अपूच अपूपहे धनादेशश्च
 स्तंवेऽङ्गः संबन्धनः करणे इत्येव स्तंवेधातः परौघः परौहन्तेरप्यात् करणे घशब्दश्चादे
 शः परित्यज्यते नेनेति परिधः परेश्वधांकयोः परेः रेफस्य लोवा स्यत घशब्दे अंकशब्दे
 च परिधेऽपि लिधः पर्यंकः पल्यंकः इहतरश्मपौघ इति कृत्रिमस्य अङ्गं व्याख्यानात्

अन्तर्गत्यक वनेः

प्रथमगग्रहाणं गवाभुपसरः कथमवसरः प्रसरः इति अधिकरणेषु सिमंज्ञायां शति
धः कः संसारं एन्यभ्युपविषु निहवः अग्निहवः उपहवः निहवः एषु किं प्रक्षायः आदि
हवः आङ्गोऽस्मिन्निहाहवः युद्धे किं आक्षयः निपानमाहवः आङ्गपूर्वस्य क्रयतेः
प्रसारणमप्रादिश्वउदकाधारश्चेद्वाच्यः आहावस्तु निपानं स्यात् उपकूपे जलाशये जावे
अपसर्गस्य संसारणमपूचस्याज्ञावे हवः हनश्च वधः अनुपसर्गादिति जनिवेऽपूस्यात् व
धादेशश्चांतोक्षतः वधेन दस्युः चातघञ् घातः मूर्तेधनः मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नाम
धेये हतेऽपूस्यात् धनश्चांतोक्षतः अभ्रधनः कथं सैधवधनमानयेति धर्मशब्देन धन
लक्ष्यते अंतर्धनोक्षे वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयं अंतर्ध इति पाठान्तरं अगोक्ष
देशे प्रधानः प्रधानश्च द्वारदेशो द्वौ प्रकोष्ठावलिंदौ आभ्यंतरो वाच्यः तत्र वाच्ये प्रकोष्ठे

५५
 नेत्युपाधिः कर्मण्यधिकरणेच कर्मण्युपपदेद्योः किः स्यात् अधिकरणेर्धे जलानिधी
 यंतैः अस्मिन्जलधिः स्त्रियां क्तिन् स्त्रिगेभावादेशे क्तिन् स्याच्च ओपवादः अजपोतुपरत्वाद्वा
 धते कृतिः चितिः स्तुतिः स्फुर्यी स्फुरतीः स्फुरितिकामश्नितुप्रमादिकं क्तांताच्चात्वर्थेणि
 अवशरोतेवासमाधेयं श्रपजीषिस्तभ्यः करणे श्रयतेऽनयाश्रतिः यजेरिषे श्रेष्टिः
 कृतिः शृत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठाववाच्यः तेननत्वं काणिः गाणिः लूनिः धूनिः यूनिः झा
 द्दशतियोगविभागात् क्तिनिश्रुत्वः प्रकृतिः तिच चूर्तिः फुल्लतिः चायतेः क्तिनिचिभावा
 न्नाभ्याः अपचितिः रांपदादिभ्यः क्तिप् संपत् विपत् क्तिन्धीष्यते संपत्तिः विपत्तिः स्या
 माधापन्नाभावे क्तिन्स्यादङ्गोपवादः प्रस्थितिः संगीतिः संपीतिः पंक्तिः यथमवस्था
 संस्थिति व्यवस्थापामितिनाप्रकात इति धृतिर्नृतिर्मातिर्देहिनातिर्पिभ्यश्च अवधतेज्ज

अपराधभाष्ये उपपत्तिर्द्वितीयाप्युपधालोपश्च भाष्यशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते पर्वतो
 पर्वतोऽपि सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपपत्तिः संज्ञायां गणप्रशंसयोः संहननं संघः भावेऽप्यु
 ल्लङ्घन्यते उत्कृष्टो जायते इत्युच्यते कर्मण्यप्युपगत्यर्थानां बुध्यर्थत्वाच्च तज्ज्ञाने निधो निमित्तं
 तमंतानि नित्तं निमित्तं निधिशेषं हन्यते इति निधाः वृद्धाः समारोहपरिणाम इत्यर्थः द्विः
 द्विः अयं भावे एव स्वभावात् कर्ममित्यं क्रिप्रत्ययांता नमप्यात् निर्वृताये नित्यग्रहण
 क्रिप्रत्ययाः अतएव क्रयं दत्तेन न विग्रहः उपचक्षपाकेन निर्वृत्तं यत्क्रिमं डुवप् उपपत्तिः
 मं द्वितीयां च अथमापि स्वभावात् प्रावएव दुवेषु वेपथुः चपथुः यजया च यतविच्छप्रच्छ
 रहो न दुः यतः या ज्ञा यत्नः विश्वः प्रश्नचासन्नेति ज्ञापकात् न संप्रसारणं द्विखंतु विश्व
 इत्यत्र गुणे निशेधाय रहणः स्वयोनन् मानः उपपत्तिः द्विः द्विः अंतर्द्विः उपाधीयते इति

न्वेषणे चुरादावदंतः अतो लोपाभावेऽपि शेषकिणिलोपः भृगया अटन्तेः शेषकिचरा
 दृश्यदित्वं पूर्वभागेयको निवृत्तिर्दीर्घश्च अटायाजागन्तेरि कारोवा पक्षेः जागरा जागया
 अप्रत्ययात् प्रत्ययांतेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् विकीर्षा पुत्रका म्या गु
 रोश्च हलः गुरुमन्तो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् ईहा ऊहा गुरोः किं भक्तिः हलः किं नीतिः
 निष्ठायां सेदृशति वक्तव्यं नेह आसिः तितुनेति नेह दाप्तिः तितुनेष्वग्रहादीनामिति वाच्यं।
 निरुहतिः निप्रठितिः वज्रिदादिभ्योऽङ् पिङ्गो निदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् जृष्ट् जरा त्रपृ
 पुत्रषा निदा विदारण एवायं निति रन्या छिदां भृजा कृमेः संप्रसारणं च कृपां चितिः
 निक्कयि कुं विवर्चश्च अङ् स्यात् युचोपवादः चिंतां पूजा कथां कुं वा चर्चा आतश्चोप
 सार्गं अङ् स्यात् नितोपवादः प्रदा उपदा अदंतरोरुपसर्गविहृतिः श्रदा अंतर्दा एया
 मिद्यतइतिमितिः कुं वा ३

रत्नरेखद स्वार्थवचनं उदात्त इति हि वर्तते धृतिः जूतिः अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्य
ते स्यतेः सोतिः इत्याभौवो निपात्यते सनोतेर्वाजनेमनेत्याल्लेहने स्वार्थं निपातनं हं
नेहि नोतेर्वाहेतिः कौर्त्तिः ब्रजयजोर्भावेक्यप् ब्रज्या इज्या संज्ञायां ससमजनिषदनि
यत्तमनविदषुञ्जशङ् भ्रज्जिणः समजादिभ्यः स्त्रियां भावोदोक्त्वात्सचोदात्तः संज्ञा
यां अजेः क्यपि विभावोनेति वाच्यं सभयंति तस्यामिति सभज्या सभा निषिद्धं तस्यामि
ति निषद्या आपणः निषतं तस्यामिति निषत्या पिच्छिलाभूमिः मन्यते नयेति मन्या गल
पार्श्वशिखविर्दति अनया विद्यासुत्या अभिषवः शय्या भृत्या शब्दचातुक्त्विन क्रिया रु
तिः इच्छा इषेर्भावैशः यगभावश्च निपात्यते ईच्छोपरिचर्यापरिसर्या मृगया टाद्यानामु
पसंख्यान् शोषकनिपात्यते परिधर्माभूषा परिधर्मापरिसर्या अमृगलोपि मृगात्र
इषुगमियमांश्चः ॥ एषांश्चः शिति ॥ २

पुंसि स्वभावे पि प्रयत्नमनसारं च तावपि मनीषायां शरीरं
 ह्युच्यते रपीति च ८

16

पुंसत्वतयेवेदः ब्रह्माविष् प्रजापतिः असिशक्तिभ्यां छंदसि अश्मा शक्ता रुद्धधस्य
 इमनि च हरिमाकालः भरिमाकुटुंबं धरिमारूपं सरिमावायुः सरिमातल्यं शरिसाप्र
 जनिमृद्भ्योमिमनि जनिमाजन्म भरिमारुः वेजः सर्वत्रः छंदसिभाषायांचेत्त
 मावायदंडः अर्द्धादि सोमनीवेमविशतिदृष्टिः नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्
 सप्तअमीनिपात्यंते म्नायतेऽनेनेतिनाम सिनोतेर्द्वौघः सीमासीमानौ सीमाः
 सीमेसीमाव्येजोत्यस्योत्तंगुणः व्योम रोते रोमः लोमः पाप्मापापंध्यामपरिम
 मिथुनेमनिः उपसर्गक्रियेसंवंधेमिथुनं स्वरार्थमिदं सुशर्मा सासतिभ्यामनि
 त्वाति साम सामनी आत्मा हर्निशिभ्यासिकन् हंसिकाहंसयोषिति महिका
 कवरः गिरुडच गरुडः इंद्रेकमिलोपश्च इदं कायतेडिमिः किम् सर्वधातुभ्यश्च
 अस्त्रं इस्मन्निति ज्ञस्त्रं छंदनातल्यं अस्त्रमिहनिविश्यशोहदिव्यं भाद्रः गान्धर्व
 १० तिजस्ये इति परमेश्वर्यै कै जे शब्दे १२ अस्त्रपाके गमुजतौ एम प्रूतेश्वर
 १३ अस्त्रपाके गमुजतौ एम प्रूतेश्वर

इमं अध्यायं यो ध्यावमं हारम् अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः नियंति उद्युवंति संहरंति अ
 नेनेति विहितम् अवहाराधारावधानाभुपसंख्यानं उदकोऽनुदके उत्सूवीदंचते धन्वस्यान्न
 उदके धन्व उच्यते अधीयतेऽस्मिन्निति द्युतोदंकः 'चर्मभयं नाडं' अनुदके किं उदकोदंच
 न जालमानायः आनीयंते मस्यादयोऽनेनेत्यानायः जालमिति किं आनयनः द्वनोद्य
 म् चालनं आखनः आखानः धिक्करणमन्यतोप्ययमिति ज्ञापनार्थं तेन प्रगः पदमि
 ति खनऽउरश्चकश्चवकावाच्याः आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः एते ख
 निधननाः इष ह्यसखलकृच्छ्रार्थं खल करणाधिकरणयोरिति निवृत्तं एषु दुः खसुखा
 र्थेऽप्युच्यते खलत्वात् तयोरेवेति भावे कर्मणा च कृच्छ्रे 'उद्धरः कटो भवता' अकृच्छ्रे 'इषल
 ह सुकरः' इति पाणिनिः पाणिन्यां खलचोराखनेति वाच्यं 'इष निमयः' उः प्रमयः सुविलयः

खलः प्राक्करणाधिकरणोरित्यधिकारः अंतर्दिशे अंतःशब्दादन्तेन स्य एः स्यात् अंतर्हण
 नं देशे तु अंतर्हणनोदेशः अत्यूवस्थित्येव अंतर्झति तपरः किं अंतर्याति अयमंच अयनेन
 स्थितिः शब्दात्परस्य अंतर्याणं अदेशे इत्येव अंतर्याणोदेशः पुंसि संज्ञार्थाच्चः प्राणिना छादे
 निष्पद्यमानस्य द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य द्वादेशः स्याद्वेपरे दंताद्वाद्यंते अनेन दंतं च दः आ
 कुर्वंत्यस्मिन्नाकारः गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च धांतानि पात्यंते हलश्चेति वक्ष्य
 माणस्य धञोपवादः गावश्चरंत्यस्मिन्निति गोचरोदेशः संचरंतेऽनेन संचरः मार्गः वहंत्य
 नेन वहः स्कंधः व्रजः व्यजः तालवृत्तं निपातनादिभावोऽन आपणः पण्यस्यापनं निगच्छत्य
 नेन निगमच्छंदः चाल्कषः निर्वक्षः अवस्त्रोर्धञ् अवतारः कूर्मादिः अवस्त्रोर्जवनिक्का हल
 ३३ हलं तादृजं स्यात् धापवादः अथ भृत्युतेऽनेन व्याध्यादिरिति अपामार्गः विमार्गः समू

२५

५८

३३

चः उः शासनः दुयेधिनः इत्यादि घात्यदांतात् नस्थणेन निष्धानं घात्किं निणयिः पदांता
 किम् पुष्पाति पदेअंतः पदांतोयमितिसप्रभासमासोयं तेनेहन सुसपिंकेण वाभाव
 करसायोरिति एत्वप्राप्तिः आवश्यकाधमर्णयोणिनिः अवश्यंकारा शंदायी इत्याश्च
 आवश्यकाधमर्णयोरित्येव अवश्यंहरिः सेव्यः शतंदेयं क्तिच कौचसंज्ञायां धातोः क्ति
 चत्ताश्च स्यादापिशिसंज्ञायां तितुत्रेतिनेट् भवताद्भूतिः नक्तिचिदीर्घश्च अनिटोवनति
 तर्केत्यादीनांचदीर्घानुनासिकलोपोनस्तः क्तिचिपरे येतिः रंतिः वंतिः तंतिः तंति सन्नः क्ति
 चितोपश्चात्स्यान्यतरस्यां सनोतेत्तिच्चात्वंवास्याहोपश्चवासनुतात्सातिः सतिः संतिः दे
 वापतंदेयासुः देवदत्तः अत्वंखल्वाः प्रतिषेधयोः प्राच्यांत्का प्रतिषेधाथयिः खल्वा
 पदयोः स्यात् प्राचांग्रहणं पूजार्थं अथवायथेनेति नियमान्नापपदसमासः दाददोः

निमयः मयः लयः उपसर्गात् खलधजोः उपसर्गादिवलमेऽङ्गात् इषत्यलंभः दुःप्र
 लंभः सुप्रलंभः उपालंभः उपसर्गाकिं इषल्लंभः लाभः नसुदुभ्योकिं प्रलंभो उपसर्गात्तर
 रक्षिताभ्यासुदुभ्यालंभेर्मुनस्यात् खलधजोः सुलभं उल्लंभं केवलाभ्यां किं सुप्रलंभः
 अतिउल्लंभः कथं तर्हि अतिसुलभं अतिउल्लंभमिति यदास्वैतीकर्मपवचनीतदाभविष्य
 ति कर्मणोश्चभूक्तजोः कर्तृकर्मणोरीषदादिषुचउपपदेषुभूक्तजोः खलस्यात् यथासं
 ख्यंनेष्यते कर्तृकर्मणीचधातोरव्यवधानेनप्रयोज्ये इषदादयस्तततः प्राक् कर्तृकर्मणो
 श्चार्थयोरितिवाच्यं खित्वान्मुम् अनाद्येनआद्येनदुःखेनभूयतेउराद्यंभवं इषदाद्यंभ
 वं स्वाद्यंभवं उराद्यंकरः स्वाद्यंकरः अर्थयोः किं आद्येनसुभूयते आतोऽयुच् खलोप
 वादः इषत्यानः सोमोभवता उष्यानः सुपानः भाषायांशासिबुधिद्विधुधिद्विधुधियायुज्वा

॥ १ ॥ त्रिंशत् क्वाकिद्वा ॥ ५ ॥
 मृड सु खने। मृद क्षोदे। गुध परि वेष्टने। गुध रोषे च॥ कुष निक्षेपे। लिप्स ह
 सायां निवारिः। लिप्स विवाधने च्यादिः। वर व्यक्तायां वाचि। व स निवासे।
 ति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन स्तत्वा मृत्वा धत्वा क्तिस्त्वं दिस्यंदोः एतयोर्नलोपोनः
 ध्यातृक् पिपरे स्त्वा ऊदित्वा दिङ्वा स्यंदित्वा स्यत्वा नत्वा शेड् सेट्त्वा किन्न स्यात् शप्
 त्वा सेट्त्वा किं कृत्वा मृड मृदगुधकुषलिशवदवसंत्वा एभ्यः सेट्त्वा कित् मृडित्वा
 क्तिशः क्तेति वेट् क्लिशित्वा क्लिष्टा ऊदित्वा उषित्वा रुदकिदेति कित्वं रुदित्वा मु
 षित्वा गृहीत्वा नोपधात्थफांतादा सेट्त्वा किं वंचित्वा वंचित्वा लुचित्वा लुंचित्वा
 ऋषित्वा अर्षित्वा ऋषि मृषि कृषेः काश्यपस्य एभ्यः सेट्त्वा किं तृषित्वा तृषित्वा
 मृषित्वा भर्षित्वा कृषित्वा कर्षित्वा रलोव्युपधादिति वा कित्वं धुत्वा धोत्वा लिखि
 त्वा लेखित्वा व्युपधात्किं वर्त्तित्वा रलः किं सेवित्वा हलादेः किं एषित्वा सेट्त्वा किं भुक्त्वा

भा.
 क.
 नि.
 दने.
 रलोव्युप.
 दिति.
 पि.
 नोप.
 ए.
 वंचु.
 प्र.
 लं.
 नं.

८६
 लुचअपन

अलंकारः शुभाख्या पीलाखलु अलंखलोः किं माकार्षीत् प्रतिषेधयोः किं अलंकारः
 उदीचांमाङ्गि व्यतीहरे व्यतीहारेथेभाङ्गः त्वास्यात् अपूर्वकालार्थमिदं मयतेरिदं
 नःस्थो मेङ्गः इकारोन्तादेशः स्यादात्यपि अयमित्यथाचते अपमाय उदीचांग्रहणाद्य
 थाप्राप्तमपि याचित्वा अपमयते पशवरयोगेच परेणपूर्वस्यावरेणपरस्ययोगात्पेधा
 तोः त्वास्यात् अप्राप्यनदीपर्वतः परनदीयोगोत्रपर्वतस्य अतिक्रम्यपर्वतंस्तिता नदी
 अवरपर्वतयोगोत्रनद्याः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले समानकर्तृकयोर्धोत्वर्थयोः पूर्वका
 लेविद्यमानाद्वातोः क्तास्यात् अव्ययकृतोभावेइतिभावे भुक्त्वाव्रजति विल्लसतंनं स्नात्वा
 भुक्त्वापीत्वा व्रजति अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपे विष्मन्ललात्तेति स्वरेत्यादेः श्रुकः किती

त्वा आशेजग्धिः जग्ध्वा समासेन अपूर्वेत्कोल्यप् अव्ययपूर्वपदेऽनञ् समासेत्कोल्यवा
 देशः स्यात् तुक् प्रकृत्य अनञ् किं अकृत्वा पर्युदासाश्रयणान्नेह परमकृत्वा वत्तुको
 रसिद्धः षत्वे तु कित्वा कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् कोसिचत् इह षत्वं न अधीत्य।
 प्रेत्य प्रत्यस्येति तु वात्यपि अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोवास्या
 न्त्यपि व्यवस्थितविभाषेयं तेनमांता निटांवा मांता निटां वनादीनां च नित्यं आगत्य आ
 गम्य प्रणत्य प्रणम्य प्रहृत्य प्रमत्य प्रवत्य वितत्य अशेजजग्धिः अजग्ध्वा अंतुरंगा
 नापि विधीन बहिरंगापि ल्यच्चाधते जग्धि विधौ ल्यवग्रहणात् तेन हित्त्वदत्त्वात्वेन
 दीर्घत्वशूठ इटो ल्यपि न विधाय प्रक्षय प्रखन्य प्रस्थाय प्रक्रम्य आपृच्छ्य प्रदीव्य
 नत्यपि ल्यपि परे धुमादरीत्वं न धेदु प्रधाय प्रमाय प्रणाय प्रणाय प्रक्षय प्रसा

वसतिरुधोरिड् अघित्वा रुधित्वा होधित्वा अंचेः पूजायामिति निरामिड् अंचित्वा गतोत्
 अस्केत्यपि लुभित्वा लोभित्वा लुभो विमोहनश्तीड् विमोहने तु लुब्धो नृवश्याः क्तिः
 आभ्यां परस्यत्का इड् स्यात् जरीत्वा जरित्वा ह भित्वा उदितो वा उदितः परस्यत्वा इड्
 शर्मित्वा अनुनासिकस्य क्त्वा ति दीर्घः शांत्वा शूत्वा देवित्वा क्रमश्च क्ति क्रम उपधाया वा
 दीर्घः स्यात् रुलादौ क्ति परे क्त्वा क्त्वा अलिकिं क्रमित्वा पूडश्चेति वेड् धावित्वा पूत्वा जं
 तनशां विभाषां जांतानां नशे भ्रमलोपो वा स्यात् क्ति परे भत्का भंत्का रत्का रंत्का मस्तिन
 शोरिति नुम् तस्य पक्षे लोपः नष्ट्वा नंष्ट्वा रधादिभ्यश्चेति द्पक्षे नषित्वा अलादाविति
 वाच्यं नेह अंजित्वा उदित्वा इड् पक्षे अत्का अंत्का जनमभे स्यात्वं खात्वा खनित्वा घृ
 ति स्थतीति इत्वं दित्वा सिमित्वा स्थित्वा दधातेर्लोहित्वा जहातेश्च क्ति हित्वा हाडः लु
 दधातेर्जस्य हीत्ययमादेशो भवति तत्कादौ किति प्रत्यये परतः। हितः। हितवान् मि पानिदे
 जहातेः जस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वा प्रत्यये परतः। १११ छेदो निबल्यर्थः। ती। १११ नृवश्याः क्तिः

७५
 २४
 वं स्मृत्वा स्मृत्वा पापं पापं भोजं भोजं श्रावं श्रावं विष्णुमूलोरिति एतत्परिणो वादीर्घः गा
 मं गामं गामं गामं विभाषाविष्णुमूलोरिति नुम्वा लंभं लंभं लाभं लाभं व्यवस्थितं जाषया उप
 नृष्टस्य नित्यं नुम् प्रलंभं प्रलंभं जाग्रो विचिषित्तिगुणः जागरं जागरं एतत्स्थायिवं नयधना
 कांहे यत्कवे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रियेत शक्यं मपरं नाकांहे चेत्
 यदयं भुंक्ते ततः पठति इह त्काणमुलो न अनाकांहे किं यदयं भुत्वा ब्रजति ततो धीते विभाषा
 ग्रे प्रथमं पूर्वेषु आभीक्ष्येति नानुवर्तते एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले त्काणमु
 लो तास्तः अग्रे भोजं ब्रजति अग्रे भुत्वा प्रथमं भोजं प्रथमं भुत्वा पूर्वभोजं पूर्वभुत्वा पक्षे ल
 जदयः अग्रे भुंक्ते ततो ब्रजति आभीक्ष्येतु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेवाविधिः अग्रे भोजं भो
 जं ब्रजति भुत्वा भुत्वा कर्मण्यक्रोशे कर्जः स्वमुञ्ज कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये चोरं कारमा

२३
 उर्ध्वपुरं पूर्यते उर्ध्वमुख एव घटादिवर्षेदिकादिना पूर्णं भवतीत्यर्थः उपमाने कर्मणि च
 कर्तरि धृतनिधाय निहितं जलं घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः अजकनाशं नष्टः अजकश्च न
 दृश्यते कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोगः यस्मात्तु मुलुक्तः स एवातु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः तथैव
 बोद्धव्यं उपदंशं तृतीयायां शतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते तृतीया प्रभृती न्यन्यतरस्य
 मिति वा समासः मूलकोपदंशं भुंक्ते मूलकेनोपदंशं दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं
 त्वा तृतीया यद्यपि उपदंशिना सह न शब्दः संबंधस्तथाप्यर्थः स्त्वैव कर्मत्वात्
 मर्थ्येति प्रत्ययः समासश्च तृतीयायां इति वचनं सामर्थ्यात् हिंसा र्थानां च समासः
 तृतीयांते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मका हिंसा र्थे लुल्लस्यत् दंडो
 नयति दंडेनोपधानं दंडतां दं समानकर्मकाणां किं दंडेन चोरमाहृत्य नोः
 म्यां चोपपीडरुधकषः पूर्वभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यंततृतीयांते चोपपदेण मु

हस्तधातं हन्ति अस्माकारं करोति जीवग्राहं यस्मात् जीवतीति जीव. ५२५. धलक्षणः कः
 जीवंतं यस्मात्तीत्यर्थः करणे हनः पादधातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः यथादिध्यनुप्रयोगार्थः स
 न्निलसलमासार्थोययोगः भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थो नांवेति वक्ष्यते स्नेहनेपि दः स्निह्यते
 यजतस्मिन्करणेपि घेणमुल्लस्यात् उषपेष्पिनष्टि उदकेनपिनष्टीत्यर्थः हस्तेवर्तियहो ह
 स्तार्थेकारणे हस्तवर्तवर्तयति कारवर्त हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः हस्तग्राहं पाणिग्राहं
 स्वेष्टुषः करणं इत्येव स्वइत्यर्थग्रहणं तेन स्वरूपे पर्याये विशेषेषु चण्डुल स्वपोषं प्रस्मा
 ति धनपोषं गोपोषं अधिकरणे बंधः चक्रबंधं वधाति चक्रेण धातीत्यर्थः संज्ञायां व
 धातेण मुल्लसंज्ञायां क्रौंचबंधं अट्टालिकाबंधं बंधविशेषाः संज्ञाएताः कर्त्रे जीव पुरु
 षयोर्जशिवहोः जीवनाशनं श्यति जीवोनश्यतीत्यर्थः पुरुषं वाहं वहति पुरुषो वहतीत्य
 र्थः कुधेषुषिपुरोः कुधेति कर्त्रि कुधशो संश्रमति वहादिरुधमिवति वनधुष्यतीत्यर्थः

त्वसुरः पीडयंत इत्यथ उरो विहारं प्रति च स्वारे न खेः श्रवार्थमिदं विशिष्यति पादिकं संन्या
 यमाना सेव्यमानयोः द्वितीयायां इत्येव द्वितीयांत उपपदे विशिष्यति भ्यो एणमुणस्यात् व्य. यमा
 ने आसेन्यमाने चार्थे गम्ये गेहादिद्रव्याणां विशिष्यति क्रियातिः स क लेन संबंधो व्याप्तिः क्रिया
 याः योनः पुण्यमासेवा नित्यविषयोरिति द्वित्वं तु न भवति समासेनैव स्वभावतस्तयो रूक्तत्वा
 त् यद्यप्याग्नीहोत्रेण मुलुक्ता एव तथाप्युपपदसंज्ञार्थं वासेवायामिति पुनर्विधिः गेहानुप्रवे
 शमास्ते गेहं गेहं अनुप्रवेशं गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशं एव गेहानुप्रयातं गेहानुप्रयातं
 गेहानुप्रयातं असमासे तु गेहस्यणमुलंतस्य च पर्यायेण द्वित्वं अस्यति तृयोः क्रियांगरेका
 ने तु क्रियायंतरयति व्यवधत् इति क्रियांतरः तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यति स्वरूपतेश्च
 काह्याचिन्वादितीयांत उपपदेणमुलुक्ता व्य. यमासांगाः पाययति व्य. यमासां हार

तथापि पार्श्वयोः रूपपीडं पार्श्वभ्यामुपपीडं ब्रजो यरो धाताः स्थापयति तत्र ब्रजेन उपरो
 वा पाण्युपकर्षधानाः संगृह्णाति पाण्युपकर्षं पाणिनोपकर्षं समासन्नौ तृतीयासप्तम्यो
 वा पाण्युल्लस्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने केशग्रहं युध्यते केशेषु गृहीत्वा हस्तग्राहं हस्तेन गृही
 त्वा प्रमाणे तृतीयासप्तम्योरित्येव व्यंगुलोक्तर्षं खंडिकां चिन्तति व्यंगुलेन व्यंगुलो बोलावं
 अपादाने परिष्सायां परीक्षात्वरा शय्योत्थायंधायति द्वियायांच परीक्षाया इत्येव यद्विधा
 लं युध्यते लोचग्राहं अपगुरोण मुलि गुरी उद्यमने इत्येत्येनोवा आख्या ए मुलि अस्य य
 गां युध्यते अपगा र स्वांगे भ्रवे द्वितीयायां इत्येव अध्रवे स्वां तीयां ते धाने ए मुल्यात्
 भूविहै पंकथयति भ्रवं विहै पं अध्रवे किं शिर उक्षिप्य यं नानजी वन्दंत भूपं प
 रिक्लिश्य मानेव सर्वतो विबाधमाने स्वांगे द्वितीयां ते ए मुल्यात् आप्रतिष्ठेयं युध्यते क

तर्षे द्युतर्षे अत्यसनेन तर्षणेन च गवां यानक्रिया व्यवर्धयते अथ यथा वृत्तिः स्यात् अथ मात
 कम्पसुनः पापयतीत्यर्थः नाम्नादिशिग्रहोः द्वितीयायां इत्येव नामादेशनामन्तेनादयो ह मा
 ल्यति अव्यये यथा निप्रेतारख्येनेकजः क्त्वाणमुलौ अथ यथा निप्रेतारख्येनेकजः अप्रियरे
 चैः प्रियस्वनीचैः कथनं उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्य उच्चैः कारं अप्रियमाचष्टे नीचैः कृत्यः निचैः क
 ता निचैः कारं प्रियं ब्रूते तिर्यच्ययवर्गे तिर्यक्शब्दे उपपदेकजः क्त्वाणमुलौस्तः समासौ ग
 त्यायां तिर्यक्कृत्यगतः तिर्यक्कृत्यत्वा तिर्यक्कारं समाप्यगत इत्यर्थः अपवर्गे किं तिर्यक्कृत्य
 त्वाकाष्टगतः स्वादेशेन स्पत्ययेकभ्योः मुखतः कृत्यगतः मुखतः कृत्यत्वा मुखतः कारं मुखतो
 भूय मुखतो भूत्वा मुखतो भावं नाधार्यप्रत्यये चार्थे नाधार्यप्रत्ययांते चार्थविषये उपप
 देकभ्यो क्त्वाणमुलौस्तः अनानानानाकृत्यानां कृत्यत्वाकारं विना कृत्यं विना कृत्यत्वा

नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावं ए... एकधाभूत्वा एकधाकारं भू...
 एकधाभूय एकधाभूत्वा एकधाभावं प्रत्ययहणं किं...
 तूलीभाभूवः तूलीभाभूवः तूलीभाभूवः तूलीभाभूवः तूलीभाभूवः तूलीभाभूवः
 आनुलोम्ये अन्यकशब्दोपपदेभूवः तूलीभाभूवः आनुलोम्येगम्यमाने अन्वा...
 अन्वाभावं भग्नः पार्श्वः प्रहृष्टो बालुसुलो भूत्वा आन्ते इत्यर्थः आनु...
 इत्यं लो किक शब्दानां हिङ् मात्राणि
 भट्टोजिदीहितकृतिः सेवासिद्धि...
 शब्दो भट्टोजिदीहित १ रचितोऽयं...
 सं... लिखितं विद्वत्समोद...

नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावं ए...